

DİLÇİLİK

UOT 81

LEKSİKA VASİTƏSİLƏ MƏDƏNİ İNFORMASIYANIN VERİLMƏSİ

(Türk və qaqauz dillərinin materialları əsasında)

Aygül MİRZƏYEVA*

*Açar sözlər: linqvokulturologiya, mədəniyyət, leksika, informasiya, ruh***Giriş**

Mədəniyyət anlayışı ilkin dövrlərdə torpağın əkilib-becərdilməsini ifadə etmişdir. İnsanın fəaliyyət dairəsi genişləndikcə bu anlayışın əhatə etdiyi sahələr də artmağa başladı. Mədəniyyət insanın fiziki və əqli fəaliyyətinin nəticəsi olmaqla iki yerə bölünür: maddi mədəniyyət və mənəvi mədəniyyət. Bəşər övladının tarix boyunca yaratdığı bütün maddi və mənəvi istehsal məhsulları mədəniyyət nümunəsi hesab olunur. Mədəniyyət incəsənət, ədəbiyyat, fəlsəfə, din, tarix, dil və s. sahələri özündə ehtiva edir.

Çoxşaxəli olması ilə yanaşı, çoxfunksiyalı bir sistem olan mədəniyyətin dilçilik elmi ilə qarşılıqlı əlaqəsini onun informativ və kommunikativ funksiyaları təmin edir. Dil insanlar arasında hərtərəfli münasibətlər yaradaraq mədəniyyətin vasitəçisi rolunu oynayır. Bu da mədəniyyətin kommunikativ funksiyasını təmin edir. Informativ funksiya tarixi varisliyin və sosial təcrübənin ötürülməsinə xidmət edir. Dünyaya göz açan hər bir fərd əcdadlarının yaratdığı mədəni mühitə daxil olur və onun bir üzvünə çevrilir. Mədəniyyətin ehtiva etdiyi dəyərlərin öyrənilməsi və bu informasiyanın gələcək nəsillərə ötürülməsində ən mühüm vasitə məhz dildir. Belə ki, mədəniyyət nümunələrinin yaranmasında mühüm rol oynayan dil, eyni zamanda onların ötürülməsinə də xidmət edir. Dil ictimai funksiya daşdığı üçün cəmiyyətə xas olan hər bir xüsusiyyət dildə öz əksini tapır. Buna görə də hər hansı bir xalqın mədəniyyətinin öyrənilməsində onun dilinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mədəni ünsürlər dildə sabitlənmiş formada öz əksini tapır.

I. Dilə mədəni aspektdən yanaşma

XX əsrin sonlarından etibarən dilin öyrənilməsində insanın mərkəzi mövqə tutduğu yeni yanaşmalar yaranmağa başladı. Belə ki, bu dövrə qədər dil ilə bağlı tədqiqatlar dillərin strukturu və mənşəyinin öyrənilməsinə yönəlmişdi. Tədqiqat obyektinin subyektə, dil daşıyıcısına yönəlməsi ilə dilçilikdə yeni bir cərəyan, antroposentrik paradigma yarandı. Antroposentrik paradigma dilçilik elmini insan və insan münasibətlərini öyrənən digər elmlərlə, eyni zamanda mədəniyyətşünaslıqla yaxınlaşdırır.

Antroposentrik paradigmanın əsasında formalaşan dilçilik sahələrindən biri olan linqvokulturologiya dil və mədəniyyətin bir-biri ilə əlaqə və təsirini, xalqın mədəniyyətinin və mentalitetinin dildə inikasını öyrənir. Hər bir xalqın dünyagörüşü, adət-ənənələri, yaradıcılıq imkanları onun dilində öz əksini tapır. Göstərilən amillərin dildə əks olunması linqvokulturologiyanın tədqiqat predmetidir. “Linqvokulturologiyanın əsas anlayışları bunlardır: mədəni semalar, mədəni fon, mədəni kod, mədəni konseptlər, mədəni konnotasiyalar. Bu anlayışlar vasitəsilə dil vahidlərindəki mədəni informasiya, yəni mədəniyyətlə bağlı məlumat təqdim edilə bilər” (4, s.213).

Dilə mədəni aspektdən yanaşma alman dilçisi Vilhelm fon Humboldtun (1767-1835) adı ilə bağlıdır. Onun fikrinə görə, xalqların dünyagörüşü onların dilləri vasitəsilə formalaşır. “Bir birliyin dili ilə o birlikdə yaşayan fərd(lər)in zehni yönümləri arasında o dərəcədə yaxın bağlar var ki, bun-

*AMEA Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun dissertantı
E-mail: mirzeli89@mail.ru

lardan birinə dair məlumat əldə etsəniz, o biri ilə bağlı məlumatları da tamamilə əldə etmiş olacaqsınız. Çünki dil və zehni fəaliyyət (intellectuality) birlikdə meydana gəlir və formalaşır. Cəmiyyəti dilində görür, dilində anlarıq. Bir cəmiyyətin dili o cəmiyyətin ruhu, ruhu isə dilidir. Bu dərəcədə eyni olan başqa bir şeyi düşünmək həqiqətən çətindir” (12, s. 46).

Müasir dövrdə linqvistikada antroposentrik istiqamətdə aparılan tədqiqatlara maraq artmışdır. Burada məqsəd dildə təzahür edən mədəniyyətə xas elementləri ortaya çıxarmaqdır. Çünki dil mədəniyyət sferasında bütün mühüm hadisələri kodlaşdırır. Dil vahidləri digər məlumatlar kimi, mədəni informasiyaları da uğurla ötürür. Bu baxımdan dilin leksik sistemi özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir. Leksika xalqın milli mədəniyyətinin göstəricisidir. Xalq inkişaf etdikcə onun dili də inkişaf edir, leksik fonduna yeni sözlər əlavə olunur. Bir dilin hansı dildən söz alacağı onun mənsub olduğu xalqın münasibətlərindən, hansı sahədə termin alacağı onun dünyagörüşünün, elm və mədəniyyətinin hansı istiqamətdə inkişaf etdiyindən asılıdır. Sözü mənasının dəyişməsi, arxaikləşməsi, yeni sözlərin yaranması, yaxud alınması – leksik sistemdəki belə dəyişikliklər mədəniyyətdən təsirlənir. Eyni zamanda hər hansı bir anlayış insan şüurunda müxtəlif emosiyalarla assosiasiya olunaraq dildə representasiya olunur.

Dil vahidləri özündə xalqın yaşadığı hadisələrlə bağlı müəyyən dünyagörüşünü əxz etdirərək mədəni informasiya daşıyıcısına çevrilir və insan şüurunda konseptlər şəklində formalaşır. Humboldt qeyd etmişdir ki, sözlər fərqli dillərdə tamamilə eyni mənanı ifadə etmir. Hər bir daşıyıcısı sözə öz dünyagörüşü aspektindən yanaşır. Konsept xalqın dünyagörüşü əsasında formalaşır. Fərqli dillərdə konseptlərin öyrənilməsi həmin dillərin daşıyıcısı olan xalqların mədəniyyətləri arasında oxşar və fərqli məqamların müəyyənləşməsində özünəməxsus rol oynayır. Milli mentalitetlər arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etmək üçün xalqların dilini tədqiq etmək mütləqdir.

II. Türk və qaqauz dillərində “ruh” konseptinin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri

Oğuz qrupu türk dilləri içərisində türk və qaqauz dilləri bir-birinə daha yaxın olaraq qiymətləndirilir. Mədəniyyətin formalaşmasının tarixi-ictimai proses olması, çoxşaxəli mahiyyət daşımaları bu xalqların dünyagörüşündə ümumi xüsusiyyətlərlə yanaşı, fərqli cəhətlərin də yaranmasına rəvac vermişdir. Böyük hissəsi Moldovada olmaqla, Rusiyada, Bolqarıstanda, Türkiyədə və s. bölgələrdə yaşayan qaqauzlar tarix boyu bir neçə dövlətin hakimiyyəti altına düşmüş, bu səbəbdən dil, din, mədəniyyət baxımından müəyyən təsirlərə məruz qalmışlar.

Məqalədə dində, fəlsəfədə müxtəlif cür izahlar verilmiş, olduqca geniş bir anlayışı ifadə edən “ruh” konsepti tədqiqata cəlb olunmuşdur. “Ruh [alm. Seele; fr. Ame; ing. Soul; lat. Anima; yun. Psykhe – nəfəs alma, üfləmək, nəfəs dərmək ər. روح] – bədəni daima canlı qılan, ona həyat verən, yaşadan, lakin maddi olmayan varlıq. Dini fəlsəfədə ruh ölümsüz və insanın əbədi həyatını təmin edən varlıqdır” (9, s.166).

Türk xalqlarına mənsub ilk ensiklopedik əsər sayılan “Divanü Lüğat-it-Türk”də Mahmud Kaşğari “tın” sözünü “ruh” sözünün sinonimi olaraq vermiş, mənasını aşağıdakı kimi izah etmişdir: “Tın: ruh, nəfəs. Anıq tını kəsildi = onun nəfəsi kəsildi, ruhu çıxdı” (6, s. 349).

“Öz” sözünün izahını verərkən isə ruhu “bədənin qonağı” olaraq dəyərləndirmişdir:

“Öz: “öz konukı = bədənin içində qımıldayan nəsne, ruh”.

Həm türk dilinə, həm də qaqauz dilinə ərəb dilindən keçmiş “ruh” (qaqauz dilində eyni zamanda rus dilinin təsiri ilə “duh” şəklində də işlənir) sözü yerinə həmin dillərə fars dilindən keçmiş “can” sözü də işlənir. Can insana Allah tərəfindən əmanət verilmişdir və vaxtı çatanda geri alacaqdır: “*Can, ruh: Allah emanetini alsın da kurtulayım*”. (türk.) (14) Türk dilində ölmək mənasında işlədilən “ruhunu teslim etmək”, qaqauz dilində “duhunu vermək” ifadəsi də həmin inancın təzahürüdür. Ruh bədəndə qəfəsdə kimi qəbul olunur. İnsan öldükdən və ruh bədəni tərk etdikdən sonra azadlığa çıxır. Ruhun olmadığına inam dinsizlik olaraq qəbul edilir.

Qədim türklərdə ruh və onun ölməzliyi haqqında müxtəlif təsəvvürlər var idi. Belə ki, tarixi şərtlər bir sıra türk boylarının şamanizmi mənimsəmələrinə səbəb olmuşdur, bunlardan biri də qaqauzlardır. Xristian dininə sitayiş etsələr də, bu xalqın inancında şamanizmin izləri bu gün də özünü

göstərir. Bildiyimiz kimi, şamanizmin əsasını ruhlara inam təşkil edir. Şamanlara görə, bütün təbiət yaxşı və pis ruhların təsiri altındadır. Pis ruhlardan qorunmağın isə bir sıra yolları vardır.

Eni evlenennär ateşin üstündən keçip, paklanırmışlar fena duhlardan (qaq.) (3, s.44).

Hər iki dildə ölənləri yad edərək onu sevindirməyə inamı göstərən bir sıra ifadələr vardır: “ruhunu şad etmək”, “ruhu şad olsun”, “ruhunu anmaq”.

“Ruh” sözünün linqvokulturoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirdiyimiz zaman qəlb, könül, mənəvi aləm ifadə etdiyini müşahidə edirik. İnsanın mənəvi dünyası, daxili aləmi, xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən türk dilində “*ince ruhlu*”, “*güzel ruhlu*”, “*genç ruhlu*”, “*iyi ruhlu*”, “*karanlık ruhlu*”, qaqauz dilində “*asker ruhlu*”, “*kaavi ruh*”, “*lirik ruhlu*”, “*incä ruh*” və s. kimi ifadələr işlədilir.

Bu bulanık, durgun gözlü, karanlık ruhlu çocuklar da biraz düşünce, bir parça yaşamak zevki uyandırdığımı hissedince seviniyorum (türk.) (10, s.125).

Odesa bölgesindeki Kubey küüyü bir lirik ruhlu qaqauz oolu büüttü (qaq.) (13, s.217).

Türk dilində mənəviyyat, xarakter, dünyagörüşü baxımından bir-birinə yaxın insanlar haqqında ruhlarının bir-birinə bənzədiyi deyilir. Buna əsasən “ruh eşi”, “ruh ikizi” ifadələri işlədilir.

İnsanın mənəvi baxımdan zənginləşməsi, kamilləşməsi türk dilində “*ruhunu beslemek*”, “*ruhunu doyurmak*”, “*ruhun gıdası*”, qaqauz dilində “*ruh zenginnii*”, mənəvi güc ifadə edən “*ruh kuvedi*” işlənir. Mənəvi aclıq, toxluq, zənginlik, kasadlıq bu kimi söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

Ruhu ve kafası millî eserlerle beslenmeyen bir gençlik kitlesinin memleketi hangi istikamete sürükleyeceği son yıllarda meydana gelen hâdiselerle açık bir şekilde belli olmuştur (türk.) (1, s.3).

Bobam sölärdi: “Nekadar da insanın zenginnii olmasa, onun en büyük zenginnii – ana dili, ruh kuvedi. Ruh kuvedin sızıntısı da halkının sıralarında, adetlerindä, aylenin kanonnarında. Varkana sevgi ana dilinä, var sevgi Vatanına, ozaman da belli olêr ruh zenginnii, insannık kaliteleri” (qaq.) (2, s.8).

Milli mədəniyyət, mentalitet, milli duyumu ifadə edən “*millî ruh*”, “*türk ruhu*”, “*fransız ruhu*”, “*alman ruhu*”, “*qaqauz ruhu*”, “*halk ruhu*” və s. işlənir. Burada fərdin deyil, bütünlükdə cəmiyyətin mənəvi aləmi, daxili dünyası həmin ifadələrdə əks olunur.

Zira unutulmamalıdır ki millî varlığı ayakta tutan millî ruhtur (türk.) (1, s.3).

V.Gogol dooru demiş: ‘Haliz milliyetçilik o halkın ruhunda saklı. Şair varnasın olsun kendi milli duygularınnan o zaman, açan o başka bir dünnayı annader, ama kendi halkın bakışınnan (qaq.) (13, s.189).

Yaradıcı insanların üslubu, tərz, duyğularını, yaradıcılıq qabiliyyətini öz əsərlərində əks etdirməsi ruhunun məhsulu, ruhunun təzahürü olaraq qiymətləndirilir.

Halbuki Türk musikâsi böyle bir âkıbete hiç de lâyıq değildi. O, büyük bir cəmiyyətin, çok sıhhatli bir hayat aşkının ve derin, huzursuz, her an ebediyyətin muammasını çözmək için sabırsızlanan bir ruhun məhsulüydü (türk.) (1, s.203).

Ruh insanın hiss üzvləri ilə varlığını duymağa qabil olmadığı qeyri-maddi məfhumdur. Türkiyə türkcəsində “ruh gibi” – ətrafda baş verənlərə qarşı biganə, sakit, səssiz-səmirsiz, varlığı-yoxluğu bilinməyən insanlar üçün işlədilir. “Ruh gibi dolaşmaq” ifadəsi heç bir şeyin fərqi varmadan yaşayan insanların həyat tərzini bildirir. “*Tabiatı, hiçbir gün bu kadar ruhsuz, onun güzel şeylerini bu kadar lüzumsuz, hayatı bu kadar ümitsiz görmemişti!*” (türk.) (10, s.254).

Eyni zamanda əks mənəvi, yəni canlılıq ifadə edir. Məsələn, “Ruh kazandırmaq (vermək)” – hər hansı bir şeyə canlılıq, enerji qatmaq, daha fərqli, maraqlı, mənalı vəziyyətə gətirmək. Bu da ruhun bədəni canlı vəziyyətə gətirən, ona can verən bir məfhum olmasına inam ilə bağlıdır. Ruh bədəni tərk etdiyi zaman o öz canlılığını itirir. Buna əsasən, “ruh” hərəkətilik, canlılıq, həssaslıq mənalərini ifadə edir.

Ruhunun ateşiyle bizim genç varlıklarımızı yağurmağa çalışan bu inanmış adamı sevmemek kabil değildi (türk.) (1, s.97).

Ürenici nekadar taa çok sözleşecek, okuyacak – okadar taa çok, taa ii dili bilecek, angısı her-tarafça yardımcı olacak taa ruhlu olmaa, taa derindän dünnəyi hem insanın yaşamasını annamaa (qaq.) (13, s.235).

Bildiyimiz kimi, “psixika” yunan sözü “psykhe” sözündən götürülüb, mənası can, ruh deməkdir. Bu səbəbdəndir ki, “ruh” sözü psixika, psixoloji vəziyyət, hal, əhvali-ruhiyyə anlayışlarını ifadə edir. Həm türk, həm də qaqaüz dilində “*ruh sağlığı*”, “*ruh hastası*”, “*ruh hali*” və ya “*ruhsal durum*”, “*ruhsal sorun*”, “*ruhsal bozukluk*”, “*ruhsal travma*” kimi ifadələrin yaranması bununla əlaqədardır.

Emosional vəziyyətlə bağlı əhvali-ruhiyyənin qalxması, sevinmək mənasını ifadə edən “ruhunda güneş açmaq”, “ruhu okşamək”, əks mənanı – çətinliyə salmaq, əhvalını pozmaq mənalərini ifadə edən “ruhu karartmaq”, qaqaüzçədə “ruhu yanmaq” kimi frazeologizmlər işlənir.

Beləliklə, məqalədə “ruh” anlayışının iki qohum dildə kulturoloji aspektləri müəyyənləşir, mədəni-koqnitiv əlamətləri haqqında informasiya verilir. “Ruh” sözü mənəviyyat, daxili aləm, mahiyyət, canlılıq, psixoloji vəziyyət, əhvali-ruhiyyə kimi linqvokulturoloji özəlliklər daşıyır.

Bu söz vasitəsilə insanın mənəvi və mədəni gücü, hərtərəfli fəaliyyəti stimullaşdırılır. İfade zənginliyi baxımından, təbii ki, türk dili daha üstün mövqə tutur. Bununla da xalqların dil şüuru barədə informasiya genişlənir. Dilin etnoyaradıcı gücü hiss edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Hamdi Tanpınar. Yaşadığım gibi. 1970. [Elektron resurs] <https://www.foruq.com/books/tr/A/Ahmet%20Hamdi%20Tanp%C4%B1nar%20-%20Ya%C5%9Fad%C4%B1%C4%9F%C4%B1m%20Gibi.pdf>
2. Ana sözü. № 17-18 (756-757) [Elektron resurs] http://anasozu.com/wp-content/uploads/2020/08/Ana_Sozu_17_18.2020.pdf
3. Baboglu Nikolay. Mumnar saalılık için. 1999.[Elektron resurs] <https://www.twirpx.com/file/3322169/>
4. Bəylərova A. (2018). Linqvokulturoloji kontekstdə konnotativ mənə Dilçilik İnstitutunun Əsərləri № 2, “Elm və təhsil”, Bakı, 212-222
5. Büyük Türkçe Sözlük [Elektron resurs] <http://tdkterim.gov.tr/bts/>
6. Kaşğari Mahmud. (2006) Divanü lüğət-it-türk: I cild, “Ozan” nəşriyyatı, Bakı
7. Kazımov İ. (2010). Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. II cild, Bakı, “Təknur” nəşriyyatı
8. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. (2010) Ali məktəblər üçün dərslik M.J.Manafova, Əfəndiyeva N.T. və S.A.Şahhüseynovanın ümumi redaktəsilə. Bakı: Sabah nəşriyyatı
9. Nəzərova A. (2014). “Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti” Bakı, “Elm və təhsil”
10. Reşat Nuri Güntekin. Çalıkuşu. [Elektron resurs] <https://www.foruq.com/books/tr/R/Re%C5%9Fat%20Nuri%20G%C3%BCntekin%20-%20%C3%87al%C4%B1ku%C5%9Fu.pdf>
11. Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük [Elektron resurs] <https://sozluk.gov.tr/>
12. Wilhelm Von Humboldt, On language: the diversity of human language – structure and its influence on the mental development of mankind, Translated by Peter Heath, Cambridge, 1988, Cambridge University Press, p. 2
13. Література Фольклор Проблеми Поетики. 2009 [Elektron resurs] https://library.kdu.md/web/viewer.html?file=%D0%9B%D0%B8%D1%82_%D0%A4%D0%BE%D0%BB%D0%BA%D0%BB%D0%BE%D1%80_33_%D0%A71.pdf
14. <https://www.kisaca.info/emanet>

XÜLASƏ**Aygül MİRZƏYEVA*****Leksika vasitəsilə mədəni informasiyanın verilməsi
(Türk və qaqauz dillərinin materialları əsasında)******Açar sözlər: linqvokulturologiya, mədəniyyət, leksika, informasiya, ruh***

Mədəniyyət nümunələrinin yaranmasında mühüm rola oynayan dil, eyni zamanda onların gələcək nəsillərə çatdırılmasına xidmət edir. Hər hansı bir xalqın mədəniyyətinin öyrənilməsində onun dilinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki mədəni ünsürlər dildə sabitlənmiş formada öz əksini tapır.

Məqalədə dində, fəlsəfədə müxtəlif cür izahlar verilmiş, olduqca geniş bir anlayışı ifadə edən “ruh” sözü tədqiqata cəlb olunmuşdur. Həm türk dilində, həm də qaqauz dilində kulturoloji aspektləri müəyyənləşir, mədəni-koqnitiv əlamətləri haqqında informasiya verilir. “Ruh” sözü mənəviyyət, daxili aləm, mahiyyət, canlılıq, psixoloji vəziyyət, əhvali-ruhiyyə kimi linqvokulturoloji özəlliklər daşıyır.

İfadə zənginliyi baxımından, təbii ki, türk dili daha üstün mövqə tutur. Bununla da xalqların dil şüuru barədə informasiya genişlənir. Dilin etnoyaradıcı gücü hiss edilir.

РЕЗЮМЕ**Айгюль МИРЗАЕВА*****Передача культурной информации при помощи лексики
(На основе материалов тюркского и гагаузского языков)******Ключевые слова: лингвокультурология, культура, лексика, информация, дух***

Язык, который играет важную роль в создании культурных моделей, также служит для передачи их будущим поколениям. При изучении культуры любого народа очень большое значение имеет изучение его языка. Потому что элементы культуры в фиксированной форме находят свое отражение именно в языке.

В статье исследуется слово «дух», который является очень обширным понятием и имеет различные разъяснения в религии и философии. И в тюркском и в гагаузском языках определяются его культурные аспекты и предоставляется информация о его культурно-когнитивных особенностях. Слово «дух» имеет лингво-культурные особенности, такие как духовность, внутренний мир, сущность, жизненная сила, психологическое состояние, настроение.

С точки зрения богатства выражения, конечно, тюркский язык занимает более высокое положение. Этим обогащается информация народов о языковом сознании. Ощущается этно-созидательная сила языка.

SUMMARY**Aygul MIRZAYEVA*****Transfer of Cultural Information Through Lexis
(Based on materials from Turkish and Gagauz languages)******Keywords:*** *linguoculturology, culture, lexis, information, spirit.*

Language, which plays an important role in the creation of cultural patterns, also serves to pass them on to the future generations. In the study of the culture of any nation, the study of its language is of great importance, as the cultural elements are reflected in the language in a fixed form.

In this article the focus of research is the word “spirit”, which having very broad meaning it is given different explanations in religion and philosophy. Its cultural aspects of both in Turkish and Gagauz languages are defined, and information about its cultural and cognitive features has been provided. The word “spirit” has linguocultural features such as spirituality, inner world, essence, vitality, psychological state, mood, and so on.

In terms of richness of expression, of course, the Turkish language has a superior position. Thus, the information about the linguistic consciousness of the peoples expands and the ethno-creative power of language is felt.